

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣτΕ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συζήτηση για την ανθεκτικότητα –ή αντίστροφα για την παραβίαση και την καταστρατήγηση του Συντάγματος– συνδέεται με την οπτική γωνία, τον παρατηρητή και την άποψή του ως προς το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων για τις οποίες γίνεται κάθε φορά λόγος. Ο συνταγματολόγος, ο οποίος υποστηρίζει ότι σε ορισμένη συγκυρία, λ.χ. στην υγειονομική κρίση, το Σύνταγμα διαφυλάχθηκε ή απέδειξε την ανθεκτικότητά του¹, στην πραγματικότητα δηλώνει ότι συμφωνεί με τον τρόπο με τον οποίο τα κρατικά όργανα, ιδίως τα δικαστήρια, ερμήνευσαν και εφάρμοσαν τις συνταγματικές διατάξεις. Αντίστροφα, βέβαια, όσοι διαφώνησαν με την αποκαλούμενη «νομολογία των μνημονίων», υποστήριξαν με επίταση ότι οι συνταγματικές εγγυήσεις των κοινωνικών, ιδίως, δικαιωμάτων καταστρατηγήθηκαν ή και παραβιάστηκαν.

Στο ολοκληρωμένο κράτος δικαίου, το οποίο προφανώς οφείλει να είναι η χώρα μας, η διαφύλαξη του Συντάγματος εναπόκειται στους δικαστές. Ακόμη και αν ο δικαστικός έλεγχος δεν περιλαμβάνει τις *stricto sensu* συνταγματικές διαφορές ως προς τις σχέσεις των άμεσων συνταγματικών οργάνων², την εσωτερική διαδικασία ψήφισης των νόμων από τη Βουλή³, ούτε και τις

Κωνσταντίνος Γώγος

Καθηγητής

Νομικής Σχολής ΑΠΘ

¹ Ξ. Κοντιάδης, *Πανδημία, γεωπολιτική και δικαιώματα*, 2020, *passim*. Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, *Πανδημία, Κράτος Πρόληψης και ανθεκτικότητα του Συντάγματος*, ΕφημΔΔ 2020, σελ. 17 επ. Για μια γρήγορη επισκόπηση των διαφορετικών προσλήψεων ως προς τη συνταγματικότητα των μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας βλ. τις εισφορές των Ανθόπουλου, Βιδάλη, Βλαχόπουλου, Δρόσου, Καϊδατζή, Καραβοκύρη, Μανιτάκη, Μαντζούφα, Παπασπύρου, Παυλόπουλου, Σωτηρέλη και Χρήστου, στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2025).

² Για την έννοια των συνταγματικών διαφορών θεμελιωδώς Β. Σκουρής, *Διοικητικό δικονομικό δίκαιο Ι*, β' έκδ. 1996, σελ. 70.

³ Για τη σχετική προβληματική Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα και Βουλή*. Αυτονο-

λεγόμενες «κυβερνητικές πράξεις» του άρθρου 45 παρ. 5 ΠΔ 18/1989⁴, εντούτοις βρισκόμαστε σε συνθήκες καθολικού δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας της κρατικής δράσης. Αυτό σημαίνει ότι η Δικαιοσύνη έχει τον τελευταίο και δεσμευτικό λόγο κατά την ερμηνεία του Συντάγματος. Μοιραία, λοιπόν, όταν συζητούμε εάν το Σύνταγμα παραβιάσθηκε, καταστρατηγήθηκε ή απέδειξε την ανθεκτικότητά του, κατ' ουσίαν προβαίνουμε σε μια αξιολόγηση των δικαστικών αποφάσεων που έχουν ως αντικείμενο τον έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων. Εν τέλει, το ερώτημα στο οποίο μετασχηματίζεται ο τίτλος της προκείμενης συνεδρίας είναι: ήταν πειστική ή όχι η συνταγματική νομολογία των πενήντα ετών από το 1975;

II. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Οι δικαστικές αποφάσεις αντλούν την εσωτερική νομιμοποίησή τους, δηλαδή την ικανότητά τους να πείθουν και να γίνονται αποδεκτές από τους διαδίκους, την επιστημονική κοινότητα και την εν γένει κοινωνία, προεχόντως από την ποιότητα του νομικού λόγου που εκφέρουν⁵. Και ναι μεν η αξίωση εφαρμογής των δικαστικών αποφάσεων απορρέει από το γεγονός ότι αποτελούν δικαιοδοτικές πράξεις κρατικών οργάνων που εκδίδονται εν ονόματι του ελληνικού λαού, αυτό αφορά όμως στην κυριαρχική επιβολή της απόφασης στους διαδίκους και όχι στην ευρύτερη πειθώ του δικαστικού λόγου. Η δικαστική απόφαση είναι μια πράξη κρατικής κυριαρχίας, ταυτοχρόνως όμως αποσκοπεί και στην κοινωνική ειρήνευση, η οποία συνδέεται με την κοινωνική αποδοχή της ως ορθολογικής εξουσιαστικής πράξης. Ειδικά σε σχέση με το Σύνταγμα, η αποδοχή της δικαστικής απόφασης που το ερμηνεύει συνδέεται στενά με τη γενική πεποίθηση ότι το Σύνταγμα γίνεται σεβαστό και τηρείται. Με άλλες λέξεις: εάν ο φύλακας του Συντάγματος είναι η δικαστική εξουσία, επόπτης του φύλακα είναι η δημόσια κριτική, η οποία θεμελιώνεται στην ελευθερία της έκφρασης⁶, όταν έχει δε επιστημονικό χαρακτήρα και στην ακαδημαϊκή ελευθερία. Εν τέλει, ο δημόσιος διάλογος και ο επιστημονικός σχολιασμός που οφείλουν να υφίστανται οι δικαστικές αποφάσεις είναι η τελευταία γραμμή άμυνας του Συντάγματος. Γι' αυτό τον λόγο, το πεδίο μάχης για την υπεράσπιση του Συντάγματος βρίσκεται όχι μόνον στις αίθουσες των δικαστηρίων, αλλά και στις (ιστο)σελίδες των επιστημονικών περιοδικών. Στο πλαίσιο αυτό και η επιστήμη του δημοσίου δικαίου πρέπει να προβεί στην αυτοκριτική της: Μελετούμε και γράφουμε αρκετά για να αντιπαρατεθούμε με τη νομολογία επί ίσοις όροις, όταν κρίνουμε ότι το αποτέλεσμα δεν ικανοποιεί;

Ο δικαστής οφείλει, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του Συντάγματος, να τεκμηριώσει με επιστημονικό λόγο την ορθότητα της ερμηνευτικής του επιλογής· πρέπει να εξηγήσει με επαρκή νομικά επιχειρήματα, γιατί η άποψη που υιοθετεί είναι ορθότερη από τις εναλλακτικές που προτείνουν

μία και ανέλεγκτο των εσωτερικών του Σώματος, 2012, *passim*.

⁴ Με την επιφύλαξη της επιδίκασης αποζημίωσης βάσει της αρχής της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθρο 4 παρ. 5 Σ.): ΣτΕ Ολομ. 1361/2025.

⁵ Ο Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό δίκαιο*, γ' έκδ. 2022, σελ. 438, κάνει λόγο για νομιμοποίηση που απορρέει από την «τεχνοκρατικά «ορθή» άσκηση της δικαστικής εξουσίας.

⁶ Κ. Γώγος, «Άρθρο 87», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Γ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ηλεκτρ. έκδ. 2023, αρ. περ. 15. Γενικότερα για τη δημόσια κριτική των δικαστικών αποφάσεων και τα όριά της Μ. Πικραμένος, *Η λογοδοσία των δικαστών στη δημοκρατία*, 2022, σελ. 82-83.

οι διάδικοι και ικανοποιεί πληρέστερα το αξιακό σύστημα του Συντάγματος. Εάν αποσιωπώνται οι κρίσιμες σταθμίσεις, η ερμηνεία καθίσταται ύποπτη ως αποτέλεσμα δικαιοπολιτικών, κατ' ουσίαν, επιλογών, για τις οποίες ο δικαστής δεν έχει ούτε δημοκρατική νομιμοποίηση, ούτε συνταγματική αρμοδιότητα. Το άρθρο 87 του Συντάγματος εγγυάται στους δικαστικούς λειτουργούς προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία προκειμένου να εφαρμόζουν το Σύνταγμα και τη νομοθεσία που έθεσε η δημοκρατικά νομιμοποιημένη Βουλή, εφόσον αυτή τηρεί το Σύνταγμα, και όχι για επιβάλουν τη δική τους άποψη ως προς την ορθή κατανομή του κρατικού προϋπολογισμού ή τις προϋποθέσεις δόμησης εκτός σχεδίου, για να αναφέρουμε δύο τυχαία παραδείγματα.

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι και ο εμπειρισμός στις δικαστικές αποφάσεις αποφευκτέος. Η επίλυση της διαφοράς χωρίς δογματικές δεσμεύσεις, με βάση το αίσθημα ευθυδικίας του δικαστή, μπορεί να προσφέρει προσώρας λύσεις που δείχνουν να εξισορροπούν *in concreto* τα συγκρουόμενα συμφέροντα, απαξιώνει όμως την επιστημονική εργαλειοθήκη της δικαστικής εξουσίας και υπονομεύει, εν τέλει, τα θεμέλια της νομιμοποίησής της έναντι της κοινωνίας: κάθε δικαστική διαφορά μετατρέπεται σε μια ζαριά και η προβλεψιμότητα του δικαίου ανάγεται σε μια ψυχογραφία της σύνθεσης που δίκασε⁷. Η δογματική, δηλαδή με τα εργαλεία της νομικής επιστήμης, τεκμηρίωση της λύσης που δίδεται στη διαφορά αποπροσωποποιεί τη δικαστική εξουσία και θωρακίζει την ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης. Ο συνεπής προς την επιστήμη του δικαστικός λειτουργός είναι λιγότερο εκτεθειμένος στην πολιτική κριτική, αλλά και στη χειραγώγηση, γιατί εφαρμόζει ομοιόμορφα ένα αντικειμενικό και αφηρημένο μέτρο κρίσης, το οποίο θεμελιώνεται στις έννοιες που έχει επεξεργαστεί και παγιώσει σε ανύποπτο χρόνο η νομική επιστήμη. Αντίστοιχα, η δογματικά θεμελιωμένη απόφαση μπορεί να τύχει εφαρμογής και σε άλλες, παρόμοιες με την κριθείσα, περιπτώσεις⁸, ενώ η εμπειρική κρίση οδηγεί σε δεύτερο χρόνο σε αδιέξοδα και στη νομολογιακή διακλάδωση σε ατέρμονες περιπτώσιολογίες.

III. Η ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΣΕ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ενόψει τούτων, η συζήτηση ως προς την πειστικότητα της συνταγματικής νομολογίας στρέφεται στην αρτιότητα της αιτιολογίας των σχετικών αποφάσεων⁹. Πρέπει να ξεκαθαρίσει κανείς εξ αρχής ότι το πρόβλημα της επάρκειας της αιτιολογίας δεν είναι ποσοτικό. Είμαστε σε περίοδο στην οποία οι αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων έχουν φθάσει σε απίθανη έκταση, πολύ συχνά πολλών δεκάδων σελίδων. Σε ορισμένο βαθμό, αυτό είναι αναγκαίο ενόψει του μεγάλου αριθμού των λόγων ακυρώσεως που προβάλλονται, αλλά και των διαφορών, οι οποίες είναι συχνά περίπλοκες και τεχνικές. Εν τέλει όμως, κάποτε ακόμη στις ογκώδεις δικαστικές αποφάσεις είναι σχετικά λίγες οι σκέψεις στις οποίες γίνεται ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων που είναι κρίσιμοι για την επίλυση της διαφοράς. Δυστυχώς μάλιστα, η μακροσκελής αντιγραφή και επεξεργασία διατάξεων,

⁷ Βλ. τις σκέψεις της Θ. Ζιάμου, «Ο τρόπος άσκησης των δικαστικών καθηκόντων και η ποιότητα των δικαστικών αποφάσεων: αφιέρωμα στον αείμνηστο Πρόεδρο Γεώργιο Παναγιωτόπουλο (2005-2009)», σε: *Συ και δικαστής άριστος, Σύμμεικτα εις μνήμην Γεωργίου Χ. Παναγιωτόπουλου*, 2022, σελ. 503 επ. (505-506).

⁸ *Ibidem*, σελ. 507.

⁹ Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα συνταγματικού δικαίου*, 2021, σελ. 268.

ακόμη και όταν δεν έχουν άμεση συνάφεια, συχνά αποκρύπτει στον ανύποπτο αναγνώστη ότι τα ουσιώδη επιχειρήματα των διαδίκων δεν απαντώνται επαρκώς, αλλά με βραχεία αναφορά στην ευρεία ρυθμιστική ευχέρεια του νομοθέτη. Βέβαια, το πρόβλημα της ποιότητας της αιτιολογίας των νομικών κρίσεων είναι ευρύτερο και πολυσιχδές¹⁰, συνδέεται με την εύστοχη συγκρότηση των νομικών εννοιών που χρησιμοποιούνται και την ορθή αντίληψη του ρυθμιστικού περιβάλλοντος. Αυτό είναι τελικά το κρίσιμο μέτρο ποιότητας των δικαστικών αποφάσεων: να εντοπισθούν και να απαντηθούν με τρόπο ορθολογικό, επομένως δε πειστικό, τα κρίσιμα ερωτήματα ως προς το νομικό και το πραγματικό σκέλος της διαφοράς.

Στην πράξη, η νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων σε ζητήματα συνταγματικότητας ενδιαφέρεται περισσότερο να αποκρούσει τα επιχειρήματα που διατυπώνονται στον εσωτερικό διάλογο των δικαστών απ' ό,τι εκείνα των διαδίκων. Αυτά που ακούγονται στη διάσκεψη απαντώνται με μεγάλη επιμέλεια στις δικαστικές αποφάσεις, ιδίως όταν καταγράφονται σε μειοψηφίες ή και συγκλίνοσες απόψεις. Όσο πιο αμφιλεγόμενο είναι ένα ζήτημα στη διάσκεψη, τόσο πειστικότερες αποφάσεις έχουμε στην πράξη. Όταν, αντιθέτως, τα μέλη της σύνθεσης δεν συγκινούνται ιδιαίτερα από ορισμένη υπόθεση, η ποιότητα της αιτιολογίας συναρτάται προεχόντως με την επιμέλεια του εισηγητή και τις σχετικές οδηγίες του Προέδρου της σύνθεσης.

IV. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ

1. ΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η «ΔΥΝΑΜΙΚΗ» ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ

Η πειστικότητα της συνταγματικής νομολογίας συνδέεται σε ορισμένο βαθμό και με τους κανόνες ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων. Δεν αμφισβητείται ότι ο πολιτικός χαρακτήρας του Συντάγματος επιτρέπει τη διείδυση σε ορισμένο βαθμό και δικαιοπολιτικών επιχειρημάτων στις ερμηνευτικές μεθόδους που εντάσσονται στην κλασική φαρέτρα της νομικής επιστήμης. Με το επιχείρημα ότι απαιτείται προσαρμογή του Συντάγματος στις τρέχουσες ανάγκες της κοινωνίας¹¹, δικαιοπολιτικά, κατ' ουσίαν, επιχειρήματα υπεισέρχονται ιδίως στην τελολογική ερμηνεία, η οποία μετεξελίσσεται κατά τον τρόπο αυτό στην αποκαλούμενη «δυναμική»¹², αλλά σε ορισμένο βαθμό ακόμη και στην ιστορική ερμηνευτική προσέγγιση, υπό την έννοια ότι τα ιστορικά συμφραζόμενα των συνταγματικών ρυθμίσεων φωτίζονται πλέον κατά διαφορετικό τρόπο. Το γράμμα του Συντάγματος δεν παύει, ωστόσο, να έχει την ίδια εξαιρετική βαρύτητα για τον ερμηνευτή¹³, η οποία συνοδεύει τη διατύπωση και οποιασδήποτε άλλης διάταξης δημοσίου δικαίου. Από την άποψη

¹⁰ Βλ. τις σκέψεις της Αν. Πούλου, *Η αιτιολογία του τυπικού νόμου*, 2025, σελ. 14 επ. Για την υποχρέωση αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων επίσης Η. Κουβαρά, *Το κανονιστικό περιεχόμενο της κατ' άρθρο 93 παρ. 3 του Συντάγματος υποχρέωσης αιτιολογίας των αποφάσεων της διοικητικής δικαιοσύνης*, ΘΠΔΔ 2021, σελ. 786 επ.· Αθ. Τσιρώνά, «Άρθρο 93», σε: Σπ. Βλαχοπούλου/Γ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., αρ. περ. 153 επ.

¹¹ Α. Βλαχογιάννης, «Θεμέλια και όρια της εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος», στον τόμο: *Η θεωρία της συνταγματικής πράξης – μελέτες διαλόγου με το έργο του Ευάγγελου Βενιζέλου*, 2024, σελ. 25 επ. (26).

¹² Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 258. Για τη δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος μονογραφικά Σπ. Βλαχοπούλου, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος – η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες*, 2014, *passim*. Γενικότερα για τη μεθοδολογία της ερμηνείας του Συντάγματος, Φ. Σπυρόπουλος, *Η ερμηνεία του Συντάγματος – εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου*, 1999, *passim*.

¹³ Α. Βλαχογιάννης, «Θεμέλια και όρια της εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος», ό.π., σελ. 30.

αυτή, όσο πιο πολύ απομακρύνεται ο ερμηνευτής από το γράμμα του συνταγματικού κειμένου, τόσο περισσότερο αυξάνονται οι απαιτήσεις ως προς την πληρότητα και την αρτιότητα της αιτιολόγησης της άποψής του. Η εγγύτητα της δικαστικής κρίσης προς το κείμενο των συνταγματικών διατάξεων αποτελεί, εν τέλει, και ένα ύστατο και αντικειμενικό μέτρο ως προς την ανθεκτικότητα του Συντάγματος στη συνταγματική νομολογία.

2. Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΕΝΩΣΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Όσον αφορά το ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο, η συζήτηση για την ανθεκτικότητα και την καταστράτηγηση του Συντάγματος οφείλει να έχει ως αφετηρία τη σκέψη, ότι ενόψει της υφιστάμενης νομικής κατάστασης, ήτοι της διατήρησης της κυριαρχίας των κρατών μελών και της προστασίας της συνταγματικής ταυτότητάς τους, η σχέση μεταξύ ενωσιακού δικαίου και εθνικού Συντάγματος έχει ως επίκεντρο την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών¹⁴, λαμβανομένων υπόψη των κανόνων που διέπουν την οριοθέτηση αυτή σύμφωνα με τη ΣΕΕ (επικουρικότητα, αρχή των δοτών αρμοδιοτήτων της Ένωσης). Στο πεδίο εφαρμογής του, το ενωσιακό δίκαιο απολαύει υπεροχής λόγω της αυτονομίας του, δυνάμει των αρμοδιοτήτων τις οποίες παραχώρησαν στην Ένωση τα κράτη μέλη, όπως δέχθηκε το ΔΕΕ ήδη στην απόφαση *Costa v. Enel* (1964). Δεν είναι, επομένως, πειστική μια καθολική ιεραρχική αντίληψη ως προς τη σχέση ενωσιακού και εθνικού συνταγματικού δικαίου, δεδομένου ότι με τη διατήρηση της κυριαρχίας των κρατών μελών, αυτά διαφυλάσσουν τον τελευταίο λόγο εντός του δικού τους πεδίου αρμοδιοτήτων. Το γεγονός δε ότι η νομολογία των ενωσιακών δικαστηρίων παγίως τείνει σε μια διαρκή ερμηνευτική διαστολή των αρμοδιοτήτων της ευρωπαϊκής έννομης τάξης¹⁵, δεν μεταβάλλει ουσιωδώς τη δομή του συστήματος, αλλά, αντιθέτως, υπογραμμίζει την ευθύνη του εθνικού συνταγματικού δικαστή για την περιφρούρηση της εθνικής σφαίρας κρατικής εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι δικαστικές αποφάσεις επί αντιτιθέμενων ρυθμίσεων του Συντάγματος και του ενωσιακού δικαίου κρίνονται ως προς την πειστικότητά τους με κριτήριο την επιστημονική αρτιότητα της τοποθέτησής τους ως προς την οριοθέτηση ενωσιακών και εθνικών αρμοδιοτήτων στον οικείο τομέα. Όσο ακριβέστερα οριοθετείται η περιοχή που ρυθμίζεται από το ενωσιακό δίκαιο, τόσο ανθεκτικότερο εμφανίζεται το εθνικό Σύνταγμα, διότι διατηρεί ένα πεδίο, στο οποίο αυτό και μόνον καθορίζει κυριαρχικά το ισχύον δίκαιο. Αντίστροφα, όσο πιο ελαστικό και αδιευκρίνιστο είναι το πεδίο εφαρμογής της ενωσιακής έννομης τάξης, τόσο περισσότερο υποχωρεί η αξίωση κανονιστικότητας του εθνικού Συντάγματος. Η ερμηνευτική σύμμιξη μεταξύ ενωσιακού δικαίου και εθνικού Συντάγματος προορίζεται να εξουθενώσει, εν τέλει, το εθνικό συνταγματικό δίκαιο, υποτάσσοντάς το στις διαφορετικές αξιακές προτεραιότητες της ενωσιακής δικαιοταξίας¹⁶, η οποία απολαύει υπεροχής σε όλα τα πεδία συνάντησής της με το εθνικό Σύνταγμα.

¹⁴ Λ. Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο*, 2009, σελ. 214-215. Για τη διάκριση ενωσιακού και εθνικού κύκλου αρμοδιοτήτων Α. Μανιτάκης, *Τα όρια της κοινοτικής αρμοδιότητας και η συνταγματική θεώρησή τους*, ΤοΣ 1994, σελ. 472 επ.

¹⁵ Κ. Γιαννακόπουλος, *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, 2013, σελ. 213 επ., 411.

¹⁶ *Ibidem*, σελ. 293.

3. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΡΥΘΜΙΣΕΩΝ

Οι επιστημονικές αξιολογήσεις της συνταγματικής νομολογίας δεν μπορεί παρά να έχουν υποκειμενικό και σχετικό χαρακτήρα. Εξαρτώνται όχι μόνο από τις απόψεις του κάθε ερμηνευτή ως προς το αληθές νόημα των συνταγματικών διατάξεων, αλλά συνδέονται και με την επιλογή της ειδικότερης θεματικής που διερευνάται: Ενδεχομένως να σχημάτιζε κανείς διαφορετικές σκέψεις ως προς την ανθεκτικότητα του Συντάγματος ενώπιον της διοικητικής Δικαιοσύνης εάν εστίαζε στο δίκαιο του περιβάλλοντος και στο πολεοδομικό δίκαιο¹⁷, έναντι των συμπερασμάτων που θα αντλούσε κανείς από τη νομολογία σε σχέση με το δίκαιο της παιδείας¹⁸ ή το υπαλληλικό δίκαιο¹⁹.

Όσον αφορά στην ποιότητα και την ένταση της επιστημονικής επιχειρηματολογίας, οι πλέον προνομιούχες διαφορές περί το Σύνταγμα είναι αυτές που άπτονται δικονομικών ζητημάτων. Αποφάσεις όπως αυτές που αφορούν στη ρυθμιζόμενη από το Σύνταγμα δικαιοδοσία στις διαφορές για τον καθορισμό αποζημίωσης επί άρσης αναγκαστικών απαλλοτριώσεων που συντελέσθηκαν²⁰, στη συνταγματικότητα της διάταξης που επιτρέπει την άσκηση δεύτερης προσφυγής, όταν η πρώτη απορρίφθηκε για τυπικούς λόγους²¹, στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να μετράται, ενόψει του δικαιώματος δικαστικής προστασίας, καθώς και στη διακοπή της προθεσμίας των ενδίκων βοηθημάτων στην περίπτωση που ασκήθηκε διοικητική προσφυγή²², την κατάργηση της δίκης λόγω παύσης ισχύος της προσβαλλόμενης πράξης επί προσφυγής ουσίας²³, χαρακτηρίζονται από την πληρότητα της αιτιολογίας και τον ζωηρό επιστημονικό διάλογο που αποτυπώνεται σε αυτές. Είναι εν προκειμένω εμφανής η μέριμνα του διοικητικού δικαστή για τη φροντίδα της δικονομικής εργαλειοθήκης του.

Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς ότι ακριβώς σε δικονομικά ζητήματα αναφέρεται μια εκτεταμένη και ήδη μακρά σειρά δικαστικών αποφάσεων του ΣτΕ, η οποία αφορά σε ρυθμίσεις που ευθέως ή εμμέσως προέρχονται από τους κόλπους του Συμβουλίου. Η νομολογία δυσκολεύεται εν προκειμένω να πείσει τον νομικό κόσμο. Δεδομένου ότι στις σχετικές αποφάσεις απουσιάζουν γενικά μειοψηφούσες γνώμες, ο αναγνώστης έχει κάποτε την αίσθηση ότι το Δικαστήριο δεν κάνει πραγματικές σταθμίσεις, αλλά απλώς δικαιολογεί προειλημμένες επιλογές, τις οποίες κανένα μέλος του δεν θέλει πλέον να αμφισβητήσει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: το όριο σελίδων των δικογράφων, το οποίο ο ν. 5119/2024²⁴ συνέδεσε πλέον με το απαράδεκτο για τα υπομνήματα, καθώς και για τα ένδικα βοηθήματα, τα οποία οι διάδικοι, παρά την έκδοση σχετικής πράξης, δεν προτίθενται να συντομεύσουν. Υπάρχουν εν προκειμένω προβλήματα όσον αφορά το δικαίωμα της δικαστικής ακροάσεως, το οποίο κατοχυρώνεται ως όψη του δικαιώματος

¹⁷ Βλ. χαρακτηριστικά ΣτΕ Ολομ. 146-149/2025, 1532, 992/2023, 1910/2022, 685/2019· ΣτΕ 1037/2022.

¹⁸ Π.χ. ΣτΕ 844/2024, 991/2023· εντατικότερος όμως ο έλεγχος στη ΣτΕ Ολομ. 1941-2/2025.

¹⁹ Βλ. ΣτΕ 1381/2024· ΣτΕ Ολομ. 407/023, 1834/2021.

²⁰ ΣτΕ Ολομ. 2559/2022.

²¹ ΣτΕ Ολομ. 1828-9/2023.

²² ΣτΕ Ολομ. 380/2024.

²³ ΣτΕ 625/2022.

²⁴ Άρθρο 3, το οποίο τροποποίησε το άρθρο 17 ΠΔ 18/1989.

δικαστικής προστασίας στο άρθρο 20 παρ. 1 Συντ.²⁵ Και τούτο διότι το όφελος για την εύρυθμη απονομή της δικαιοσύνης από την παράλειψη της ανάγνωσης των «πρόσθετων» σελίδων είναι μικρό και αμφίβολο. Από την άλλη πλευρά, οι διάδικοι έχουν από το Σύνταγμα το δικαίωμα να διατυπώσουν πλήρως τους υπερασπιστικούς τους ισχυρισμούς για τα δικαιώματα και έννομα συμφέροντά τους που διακυβεύονται. Το ΣτΕ στην απόφαση 592/2024 επισημαίνει συναφώς ότι ο διάδικος μπορεί να καλύψει το έλλειμμα με επιπλέον δικόγραφα προσθέτων λόγων και υπομνημάτων, δηλαδή με περαιτέρω διαδικαστικές πράξεις²⁶. Το επιχείρημα αυτό μάλλον υπονομεύει τη σκοπιμότητα του προκειμένου περιορισμού του δικαιώματος ακροάσεως, αντί να την ενισχύει: Αν η διαδικαστική βλάβη μπορεί να αρθεί με την υποβολή πρόσθετων δικογράφων, με την υποβολή του διαδίκου φυσικά σε πρόσθετα δαπανήματα, διερωτάται κανείς ποιο όφελος για τη λειτουργία της Δικαιοσύνης υπηρετεί ο περιορισμός αυτός. Η λεπτομερής στάθμιση του περιοριστικού μέτρου με το δικαίωμα δικαστικής ακροάσεως με βάση την αρχή της αναλογικότητας παρακάμπτεται δε με την επισήμανση ότι ανάλογη «πρακτική» –όχι δικονομικό κανόνα– έχει υιοθετήσει το ΔΕΕ στις οδηγίες του προς τους διαδίκους. Το επιχείρημα «έτσι κάνουν κι οι άλλοι» δύσκολα αποκρύπτει ότι η προκειμένη δικονομική ρύθμιση στην πραγματικότητα απλώς αποτυπώνει μια θεσμική δυσπιστία στην ποιότητα των δικογράφων ενώπιον του ΣτΕ, εν τέλει δε προς το δικηγορικό λειτούργημα.

Κατά μείζονα λόγο, δεν είναι πειστική η συμπαγής και πάγια νομολογία σε σχέση με τη συνταγματικότητα του φίλτρου της αιτήσεως αναιρέσεως και της έφεσης στις ακυρωτικές διαφορές σύμφωνα με το άρθρο 12 παρ. 1 και 2 ν. 3900/2010. Εν προκειμένω, ο δραστηκός περιορισμός του παραδεκτού των ενδίκων μέσων στις περιπτώσεις στις οποίες αμφισβητείται δικαστική κρίση επί νομικού ζητήματος για το οποίο υπάρχει αντίθετη νομολογία ανώτατου δικαστηρίου ή απουσιάζει νομολογία του ΣτΕ, δικαιολογείται με κύριο επιχείρημα τη διατήρηση της εύρυθμης λειτουργίας του ΣτΕ ενόψει του μεγάλου όγκου των ενδίκων μέσων²⁷. Και αν αυτό αρκεί για την επέμβαση στο δικαίωμα δικαστικής προστασίας, το οποίο κατ' αρχήν δεν αφορά στα ένδικα μέσα, η νομολογία αφήνει σκοτεινή τη σχέση του δικονομικού φίλτρου με την πρόβλεψη των ενδίκων μέσων ενώπιον του ΣτΕ στο άρθρο 95 Σ. Στην κατ' έφεση ακυρωτική δίκη δεν ελέγχεται πλέον η υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στον κανόνα δικαίου· επομένως, δεν πρόκειται για δευτεροβάθμια κρίση, σε διάκριση προς την πρόβλεψη του άρθρου 95 παρ. 3 Σ. Ομοίως, είναι αμφίβολο εάν πράγματι διατηρείται η αίτηση αναιρέσεως που προέβλεψε το Σύνταγμα στο άρθρο 95 παρ. 1 περ. β)²⁸, εφόσον οι περισσότεροι λόγοι αναιρέσεως, όπως η πλημμελής εφαρμογή του νόμου ή έλλειψη αιτιολογίας της αναιρεσιβαλλόμενης στερούνται πλέον πεδίου εφαρμογής²⁹. Το επιχείρημα

²⁵ Αντί πολλών βλ. Ηλ. Κουβαρά, «Άρθρο 20 παρ. 1», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Γ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., αρ. περ. 11 επ.

²⁶ ΣτΕ 627/2025, ΕΠολΔ 2025, σελ. 90 με σχόλιο Β. Τσιγαρίδα.

²⁷ ΣτΕ 2280/2019, 1558/2019, 2446/2018, 4474/2013, 196/2012, 106/2012 κ.ά.

²⁸ Έτσι και η Α. Πούλου, *Η αιτιολογία του τυπικού νόμου*, ό.π., σελ. 17, σε σχέση με το αναιρετικώς ανέλεγκτο της έλλειψης αιτιολογίας της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης. Για την προβληματική βλ. και Ι. Μαθιουδάκη, *Δυσπρόσιτα ένδικα μέσα ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας: Το παραδεκτό της έφεσης και της αναίρεσης μετά τον ν. 3900/2010 και ο ενοποιητικός ρόλος του δικαστηρίου*, ΘΠΔΔ 2015, σελ. 734 επ.

²⁹ Β. Τσιγαρίδας, *Νομολογιακές δικονομικές μεταρρυθμίσεις – παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2614/2021 (7 μ.)*, ΘΠΔΔ 2023, σελ. 1227· ήδη δε Μ. Πικραμένος, «Το Συμβούλιο της Επικρατείας μετά τον Ν 3900/2010», σε: Χ. Χρυσανθάκης

δε ότι ο νομοθέτης είναι ελεύθερος από το Σύνταγμα να καθορίσει την ένταση του αναιρετικού ελέγχου³⁰, παραβλέπει ότι ο αναιρετικός έλεγχος έχει ιστορικά διαμορφωμένα χαρακτηριστικά, στα οποία παραπέμπει η έννοια της αιτήσεως αναιρέσεως στο άρθρο 95 Σ. του 1975. Μάλιστα, σε σχετικά πρόσφατη απόφαση της Ολομέλειας ΣτΕ³¹, ανατράπηκε η προηγούμενη νομολογία του Α' Τμήματος, κατά τρόπον ώστε και οι περισσότεροι αυτεπαγγέλτως ελεγχόμενοι λόγοι αναιρέσεως που ανάγονται στην αναρμοδιότητα του δικαστηρίου, να μένουν αναιρετικά ανέλεγκτοι, με το επιχείρημα ότι το Σύνταγμα περιέχει επιτακτικούς κανόνες μόνον ως προς την οριοθέτηση των δικαιοδοσιών και τη διάκριση μεταξύ ακυρωτικών και διαφορών ουσίας. Συνολικά, η νομολογία για το «φίλτρο» των ενδίκων μέσων του ν. 3900/2010, ανατρέπει την αυτονομία στο άρθρο 95 Σ. προστατευτική λειτουργία των ενδίκων μέσων για τα έννομα συμφέροντα του διαδίκου που τα ασκεί, όπως αυτή αποτυπώνεται και στη γνωστή δικονομική αρχή της απαγόρευσης της επιδείνωσης της θέσης του. Από τα ένδικα μέσα μένει μόνον το παραδοσιακό τους όνομα, κατ' ουσίαν αποτελούν όμως πλέον ένα εργαλείο ενοποίησης της νομολογίας των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων³², το οποίο πάντως διαμορφώνεται και εξελίσσεται νομολογιακά ερήμην του Συντάγματος.

4. ΤΟ ΕΥΡΟΣ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΤΩΝ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ

Η ένταση της συνταγματικής επιχειρηματολογίας στη νομολογία του ΣτΕ επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό και από το εύρος του κύκλου των ενδιαφερομένων για την έκβαση της κρινόμενης υπόθεσης. Στις υποθέσεις ευρύτερου ενδιαφέροντος είναι σαφώς εντονότερη η προσπάθεια του Δικαστηρίου να πείσει για την ορθότητα της λύσης που προκρίνεται. Αντιθέτως, όταν η δικαστική απόφαση δεν αφορά στα έννομα συμφέροντα πολλών και δεν προσελκύει την προσοχή της ευρύτερης δημοσιότητας, ο έλεγχος συνταγματικότητας τείνει να είναι πιο συνοπτικός, κάποτε συρρικνώνεται δε στην επισήμανση ότι η ένδικη ρύθμιση κείται εντός των ορίων της ευχέρειας επιλογών του νομοθέτη³³.

Σε αντίστιξη, άξια αναφοράς είναι η πρόσφατη νομολογία της Ολομέλειας ΣτΕ για τις επιτρεπτές από τον ΝΟΚ υπερβάσεις της δόμησης³⁴. Ενόψει και της βαρύτητας της υπόθεσης για τις συνθήκες διαβίωσης στους οικισμούς της χώρας, αλλά και για την οικοδομική δραστηριότητα, οι σχετικές αποφάσεις διακρίνονται για την επιμέλεια της αιτιολογίας τους. Το Δικαστήριο ξεκινά από μια σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία ως προς τη σχέση μεταξύ των όρων δόμησης του ΝΟΚ και εκείνων του τοπικού πολεοδομικού σχεδιασμού. Στη συνέχεια, ανακεφαλαιώνει και αναπτύσσει την πάγια νομολογία του όσον αφορά το πολεοδομικό κεκτημένο και τη συνταγματική απαίτηση πολεοδομικού σχεδιασμού με επιστημονικά κριτήρια σύμφωνα με το άρθρο 24 παρ. 2 Σ.

(επιμ.), *Συμβούλιο της Επικρατείας – εφαρμογές διοικητικού ουσιαστικού & δικονομικού δικαίου*, 2012, σελ. 1097 επ. (1120).

³⁰ Χαρακτηριστικά: ΣτΕ 304/2025.

³¹ ΣτΕ Ολομ. 875/2024.

³² Μ. Πικραμένος, *Ο αναιρετικός έλεγχος του Συμβουλίου της Επικρατείας στις αποφάσεις των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 5/2023, σελ. 15 επ. (23).

³³ Βλ. λ.χ. ΣτΕ 991/2023.

³⁴ ΣτΕ Ολομ. 146-9/2025.

Ενόψει των συνταγματικών κανόνων αυτών, το Δικαστήριο σταθμίζει προσεκτικά τα επιχειρήματα των μερών ως προς τη συνταγματικότητα των σχετικών κινήτρων. Το αποτέλεσμα της στάθμισης είναι διαφορετικό μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας, πράγμα που είναι ίσως αναμενόμενο: φυσικά μπορεί να έχει κανείς διαφορετικές απόψεις ως προς το ερώτημα εάν 17,5% παραπάνω δόμηση, λόγω των κινήτρων του ΝΟΚ, είναι μεγάλο ή μικρό μέγεθος. Και προφανώς υπάρχει πεδίο διαφορετικών κρίσεων ως προς την πειστικότητα της αιτιολογίας που παρουσιάζει η Διοίκηση για τα αυξημένα μεγέθη της επιτρεπόμενης δόμησης. Από την άποψη του συνταγματικού ελέγχου, κρίσιμο είναι ότι όλα τα ζητήματα εντοπίζονται και οι σχετικές σταθμίσεις αποτυπώνονται στη δικαστική απόφαση, ούτως ώστε οι ενδιαφερόμενοι να έχουν τη γνώση ότι τα επιχειρήματά τους εξετάσθηκαν και ελήφθησαν υπόψη από το Δικαστήριο.

V. ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Η ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΔΟΓΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

Η απάντηση στο ερώτημα περί της ανθεκτικότητας, της καταστρατήγησης και της παραβίασης του Συντάγματος στη διοικητική νομολογία δεν είναι απλή, αλλά συναρτάται με περισσότερους επιμέρους παράγοντες, ορισμένοι από τους οποίους σκιαγραφήθηκαν πιο πάνω. Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος, υπό την έννοια της προφύλαξης της κανονιστικής επιβολής των ρυθμίσεών του, συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την εφαρμογή του δόγματος του δημοσίου δικαίου, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τη μακρόχρονη σύμπραξη θεωρίας και νομολογίας. Είναι το δόγμα που ανθίσταται στους πειρασμούς της ερμηνείας του Συντάγματος σύμφωνα με τους σκοπούς της κοινής νομοθεσίας και τις αενάως μεταβαλλόμενες δικαιοπολιτικές προτεραιότητες· το δόγμα εμποδίζει την απονεύρωση των συνταγματικών εννοιών και τη μετατροπή των συνταγματικών διατάξεων σε απλές κατευθύνσεις προς τον νομοθέτη. Εντέλει, είναι η δογματική του δημοσίου δικαίου που διασφαλίζει την αξιοπρέπεια του Συντάγματος ως ύψιστου νομικού κειμένου, διότι συνδέεται με τον αφηρημένο χαρακτήρα της ερμηνείας των διατάξεων και κατατείνει σε συνεκτικές και, καταρχήν, ορθολογικά προβλέψιμες λύσεις³⁵. Στη δογματική του δημοσίου δικαίου βασίζεται και η επιστημονική κριτική επί της συνταγματικής νομολογίας, η οποία υπερέχει ως μέσο προστασίας του Συντάγματος από τον απλώς δικαιοπολιτικό σχολιασμό, διότι μπορεί να επικαλεσθεί ορθολογικά και αντικειμενικά επιχειρήματα, τα οποία στηρίζονται στη λογική, το δικαιοκώ σύστημα, την ιστορία και τα νομολογιακά προηγούμενα. Η δογματικά θεμελιωμένη επιστήμη του δημοσίου δικαίου, εκφραζόμενη σε δικαστικές αποφάσεις, δικάγραφα υψηλού επιπέδου και τεκμηριωμένες δημοσιεύσεις αποτελεί στο ολοκληρωμένο κράτος δικαίου τον ύστατο φύλακα του Συντάγματος. □

³⁵ W. Kahl, *Η δογματική στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΘΠΔΔ 2019, σελ. 974 επ. (976).